

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2023

6-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқаргы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз хәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы гүўалық берилген.*

Нөкис

6-сан 2023

декабрь

Шөлкемлестіріушілер:

*Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендириу Министрлиги,
ӨЗПИИИ Қарақалпақстан филиалы*

**Редактор:
А. Тилегенов**

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Ерполат АЛЛАМБЕРГЕНОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Шахло БОТИРОВА
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Алишер ЖУМАНОВ
Гўлнара ЖУМАШЕВА
Холбой ИБРАГИМОВ
Умида ИБРАГИМОВА
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Уролбой МИРСАНОВ

Нуржан МАТЧАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шуқурилло МАРДОНОВ
Бахтиёр РАХИМОВ
Фурқат РАЖАБОВ
Арзы ПАЗЫЛОВ
Барлықбай ПРЕНОВ
Феруза САПАЕВА
Қахқор ТУРСУНОВ
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди КАМАЛОВ
Ризамат ШОДИЕВ
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

Султанов Б. Академиктин ибратлы өмир жолы	7
Primbetov Q. Akademik Jumanazar Bazarbaevtin talim ham tarbiya masaleleri haqqinda oylari	17
Saydullayeva M. Tibbiy terminologiyadagi so'z birikmalari tarixi va uning jamiyatdagi roli	22
Achilov M. Fransuz tilida fonetik, morfologik, semantik so'z yasalish hodisasining tahlili	26
Бердибекова Х. Лексик-семантик муносабатларга кўра фалсафий терминлар тавсифи	30
Kakhorova M. Zamonaviy xorijiy tillarda sintetik so'z yasalish hodisasi fransuz tilidagi qo'shimcha va so'zlar misolida	39
Maxkamova G. Ona tili darslarida ko'p ma'noli so'zlarni o'qitishda o'qituvchi faoliyati bilan bog'liq texnologiyalar	43
Amanov U. Sadridin Auniyning "Namunayi adabiyoti tojik" tazkisasi haqida	49
Кадирова Л. Структурно-языковые характеристики спортивных терминов-эпонимов в русском и английском языках	53
Эсанов У. Региональная и архаичная лексика в произведениях Н.С. Лескова	60
Tashxodjaeva P. The methods of using active learning on english language	65
Utambetova A. Theoretical framework for research assessment in modern linguistics based on good and bad concepts	70

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Химматалиев Д.О., G'orporova O.X. Pedagogika fanini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni	76
Ходжамқулов У.Н. Педагогик таълим кластери: узлуксиз таълимни ривожлантириш концепцияси	80
Utamuradov U.M. Huquqiy kompetensiyaning mazmuni, tuzilmasi va o'ziga xosligini belgilab beruvchi tushunchalar tizimi	90
Nasirova Sh.N. Raqamli texnologiyali ta'lim tizimida elektron resurslardan foydalanishning samaradorligi	96
Матякубов К.К. Умумтаълим мактабларида технологик таълимнинг "STEM" билан алоқадорлиги	102
Матякубов К.К. Технологик таълимнинг ривожланиш тадрижи: зарурат, эҳтиёж ва тадқиқ	106
Мавланов С.П. Архитектура ва қурилиш соҳасида ахборот ва коммуникация технологияларидан фойдаланиш самарадорлиги	113
Тожибоев М.Н. Индивидуал таълим траекторияси асосида талабаларнинг педагогик тафаккурини ривожлантириш технологияси	120
Хакимов Ж. Бўлажак мутахассислар ахборот компетентлигини шакллантириш масалалари	125
Narzulloeva F.F. Zamonaviy oliy ta'lim tizimini boshqarishda strategik qarorlar qabul qilish tamoyillari	133
Элмурзаева Н.Х. Педагогик психология таълим-тарбия муассасаларидаги ёшлар иктидорини ўстириш фаолиятига дахлдордир	138
Жўраев А.М. Ўқувчиларни касбга йўналтиришда компьютер фанлари бўйича факультатив курсларни ташкил этиш масалалари	152
Холмирзаев И.Ш. Физика фани асосида ўқувчиларнинг амалий компетенциясини шакллантириш методикаси	159
Abatov J.B. Talaba yoshlarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik texnologiyalarini takomillashtirish	165
Narmetov I.R. Raqamli transformatsiya asosida ta'limni barqaror rivojlanishning pedagogik jihatlarini	168

TIBBIY TERMINOLOGIYADAGI SO‘Z BIRIKMALARI TARIXI VA UNING JAMIYATDAGI ROLI

Saydullayeva M.A.

Toshkent tibbiyot akademiyasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: lotin tili so‘z yasash vositalari, toza qo‘shish, suffiksatsiya bilan birga qo‘shish, “Gippokratlar to‘plami”.

Ключевые слова: латинские словообразовательные средства, чистое сложение, сложение с суффиксацией, сборник Гиппократа.

Key words: latin word-formation tools, pure addition, addition with suffixation, Hippocrates’ collection.

Kirish. Tibbiyot institutida lotin tili kursi mutaxassislikka oid maqsadlarni ko‘zda tutib o‘rganilsa-da, bilim doirangizni, dunyoqarashingizni kengaytirishda siz uchun ajoyib imkoniyatlar beradi. Keyingi yangi davr olimlariga taalluqli lotincha aforizmlar ham o‘ziga xos ajoyib va chuqur mazmunlidir. Ba’zi lotincha hikmatli so‘zlar bemorning hayoti, o‘limi, sog‘lig‘i yoki shifokor faoliyatiga taalluqli bo‘lib tibbiyot deontologik ta’limotiga aylanib ketgan. Hozirda jahonning ko‘pgina tillari fondidagi baynalmilal lug‘atlarda turli ma’nodagi latinizmlar ko‘zga ko‘rinarli o‘rinni egallab turadi. *Kommunikatsiya, kredit, diskreditatsiya, dekret, kredo, kurs, kurator, prokuror, kursant, konkurent, konkurs, ekskursiya, ekskursant, gradus, gradatsiya, degradatsiya, ingrediyent, agressiya, kongress, progress, regress, yurist, yuristkonsult, kollega, kolleksiya, repetitsiya, appetit, kompetensiya, repetitor, konservator, konservatoriya, observatoriya, rezerv, rezervatsiya, valentnost, valeriana, valyuta, devalvatsiya, invalid, ekvivalent, statuya, monument, ornament, stil, illustratsiya* va boshqa shu kabi ko‘plab so‘zlarisiz hozirgi zamon ziyolisini tasavvur qilish qiyin.

Lotin tili so‘z yasash vositalarining murakkab va xilma-xil tizimiga ega til ekanligi bilan belgilanadi. Tilning barcha darajadagi vositalari - fonetik, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar yordamida yangi leksik birliklar yaratiladi. Ba’zan bir vaqtning o‘zida bir nechta turli usullar qo‘llaniladi.

So‘z yasash vositalari qaysi til darajasiga mansubligiga ko‘ra, so‘z yasashning asosiy uch turi mavjud: fonetik, morfologik, semantik.

Morfologik va semantik so‘z yasalishi yangi so‘z yasashning eng muhim vositasidir. Lotin tilida so‘z yasash tilning lug‘at boyligini rivojlantirishning

asosiy, eng muhim usuli hisoblanadi, chunki so‘z yasash sohasida til rivojlanish qonuniyatlari ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Tilning lug‘at boyligi va unga xizmat qiluvchi so‘z yasash mexanizmi kuzatishlar, mulohazalar va umumlashtirishlar uchun eng boy material beradi. Tizim sifatida lug‘at doimiy harakatda bo‘ladi. Murakkab so‘zlarning rasmiy va sarmazmun (semantik) tomonlarini tahlil qilishni, yunon-lotin dubletlarini anatomik yoki klinik terminshunoslikga mos ravishda farqlab qo‘llay olish, so‘z shakllanishini o‘rganish, ya’ni bu holda, konvertatsiya qilish juda muhim, chunki tilni to‘ldirish va rivojlantirish romantikaning eng kam o‘rganilgan muammolaridan biridir. Bu jarayon til tizimida so‘z yasash muammosi bilan yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan bevosita bog‘liq. So‘z yasash muammosi yetarlicha o‘rganilmagan deb aytish uchun hech qanday asos yo‘q, ammo bu sohaga oid masalalarni ko‘rib chiqish bugungi kunning talabi hisoblanadi.

Agar so‘z yasovchi negizlar ikki va undan ortiq bo‘lsa, yasama so‘z murakkab so‘z hisoblanadi.

Murakkab so‘zlar ikki usulda hosil qilinadi:

a) toza qo‘shish

b) suffiksatsiya bilan birga qo‘shish.

Toza qo‘shishda so‘nggi, tayanch qism mustaqil so‘z holida ifodalanadi. Ushbu qism so‘zni grammatik jihatdan shakllantirib, ma’lum bir so‘z turkumiga mansubligini belgilaganligi uchun tayanch qism deyiladi: **masalan, glossopharyngeus: birinchi komponent glosso- + ikkinchi, taynach, komponent pharyngeus (I guruh sifati); rhinencephalon: birinchir/wi- + ikkinchi, tyanach, encephalon (II turlanishdagi ot).**

So‘ngi yillarda atamalarni o‘rganish uchun yana bir yondashuv- ijtimoiy-lingvistik yondashuv keng tarqalgan. Buning sababi shundaki, zamonaviy tilshunoslikda tilni o‘rganishga jamiyat bilan o‘zaro bog‘liklik nuqtai nazaridan qarashga ko‘proq e’tibor qaratmoqda.

Amerikalik ijtimoiy tilshunoslik vakillaridan biri J.K. Fishman fikriga ko‘ra, hozirgi bosqichda ijtimoiy nuqtai nazardan tilni o‘rganish tizimli, qat’iy ma’lumot yig‘ish yo‘nalishi, faktlarning miqdoriy va statistik tahlillari, tadqiqotning lingvistik va ijtimoiy jihatlari bilan chambarchas bog‘liqligi kabi xususiyatlarga ega.

Shu bilan birga, sinxron jihat ustunlik qiladi, bu til strukturasi elementlari va jamiyat tuzilishining elementlari o‘rtasidagi aloqalarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. *R. Bell sinxron yondashuv aniq va aniq original evristik postulatlar shakllantirish va tilga ijtimoiy lingvistik yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatish imkonini beradi, deb hisoblaydi.* Avvalgi davr asarlarida tilning evolyutsiyasi jamiyatning rivojlanishi bilan bog‘liqligi, ya’ni

bu ishlar uchun diaxronik yondashuv xarakterli edi. Atamashunoslikga kelsak, bu yerda ham ijtimoiy-lingvistik yondashuv tegishli bilim sohalarini rivojlanishi bilan terminlar shakllanishining turli tendentsiyalari, g'oyalar va ishlanmalar bilan boyitilishini aniqlashga imkon beradi.

Barcha fanlar, shu jumladan tibbiyot fani uchun atamashunoslikda ma'lum bir sohada bilim jarayonining natijasi aks ettirilganligi to'g'ri. Bu atama ilm-fan vositasi bo'lib, u ilmiy dalillarni boyitish, bilimlarni ko'paytirish va ularni keyingi avlodlarga yetkazish imkonini beradi. Dunyoni bilishning cheksiz jarayoni, yangi tushunchalarning paydo bo'lishi va mavjud tushunchalarni modernizatsiya qilish, haqiqatning barcha yangi obyektlarini ochish va yaratish tildan ma'lum bir tilda gapiradigan jamoani o'z atamashunosligi uchun kerakli so'zlar bilan ta'minlashni talab qiladi.

Tibbiyot tili boy termin tizimiga ega. Bu ilmiy sohada olimlarning qiziqishi uzoq ildizlarga ega. Ma'lumki, birinchi tibbiy matnlar qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan. Qadimgi yunon tibbiyoti professional bilim sohasi sifatida eng yuqori darajadagi mustaqillikka erishdi. Qadimgi yunon shifokorlarining asarlari qadimgi tibbiyot tomonidan to'plangan bilimlar majmuasini o'z ichiga oladi. Eng qadimgi manbalar Alkmeon Krotonskiyning tibbiy matnlarining bir nechta qismidir. O'sha davrning 100 dan ortiq tibbiy asarlari "Gippokrat to'plami" («Corpus Hippocraticum») deb nomlangan. Ular an'anaga ko'ra antik davrning eng buyuk shifokori Gippokratga tegishli. "Gippokratlar to'plami" nafaqat Gippokrat va uning shogirdlari, balki qadimgi yunon tibbiyotining boshqa yo'nalishlarini ifodalovchi shifokorlarning asarlarini ham o'z ichiga oladi. "Gippokrat to'plami" asari bilan aslida Yevropa tibbiyoti va tibbiy terminologiyaning tarixi boshlanadi. Gippokrat va uning vorislari xalq tabiblarining ko'p avlodlari qo'llagan tibbiy lug'atni me'ros qilib oldilar; bunga Gomerning "Iliada" asari orqali ma'lum darajada baho berish mumkin. Tibbiyot predmetlari va hodisalari nomlariga oid so'zlar asosan yunon xalq nutqidan olingan. Atamaning zamonaviy tushunchasiga mos keladigan va faqat "Gippokrat to'plami" da shifokorlar tomonidan ishlatiladigan maxsus tibbiy so'zlar nisbatan kam. Xuddi shu mavzu ko'pincha turli so'zlar bilan ko'rsatiladi. To'plamning asosiy lingvistik boyligi kasalliklar nomlari va ularning belgilari, anatomik so'z boyligi esa kam ifodalangan.

Yunon faylasufi va olimi Arastu biotibbiyot lug'atiga katta hissa qo'shdi. Uning yunon tilidagi yozuvlari, *masalan: Gk. "alöpekiä", keyinchalik lotin tiliga "alopecia" (alopetsiya). "aorté" —>Latin "aorta" (aorta), Gk.»glauköma»->Latin «glaucoma»(glaukoma), Gk. «diaphragm» —>Latin «diaphragm» (diafragma), Gk.»kanthös « - Latin «canthus « (ugol glaznoy sheli), Gk. «kolon»->Latin «colon» (obodochnaya kishka), Gk.»kondulös» Latin «condylus» (myshelok), Gk. «leukoma»—>Latin «leucoma» (leykoma),*

«nystagmös»-Latin «nystagmus» (nistagm), Gk. «pancreas» Latin «pancreas»(podjeludochnayajeleza), Gk.»tracheia»—>Latin «trachea» (traxeya), Gk.»phalänx»Latin «phalanx»(falanga), Gk. «exophthalmos»—>Latin «exophthalmus « (ekzofal`m) deb o`tgan nomlarga borib taqaladi.

Yunon davrining boshlanishi bilan ilmiy tibbiyot markazi Iskandariyaga ko`chib o`tdi. Butun dunyoga ma`lum bo`lgan va ko`p asrlar davomida tibbiyotning rivojlanishini oldindan belgilab qo`ygan Aleksandriya tibbiyot maktabi bu yerda rivojlandi. U asosan tibbiy, ayniqsa anatomik terminologiyada sezilarli iz qoldirgan ikkita taniqli shifokor - Herofil va Erasistratusning ishi bilan mashhur bo`ldi. Agar oldingi davrda tibbiyot leksikasi asosan og`zaki tildan so`z olish yo`li bilan boyitilgan bo`lsa, Iskandariyaliklar jasorat bilan neologizmlarni – sun`iy, maxsus yaratilgan nomlarni kiritadilar.

Aleksandriyaliklar tibbiy tilni tartibga solish va normallashtirish uchun ko`p ish qildilar. Ulardan tibbiyot tili zamonaviy ilm-fan nuqtai nazaridan ham ko`zga tashlanadigan uyg`unlik va ilmiy aniqlik xususiyatlariga ega bo`ldi.

Adabiyotlar:

1. Международная анатомическая терминология с грамматикой латинского языка / под общ. ред. Г.В. Петровой. Москва: Олма Медиа Групп, 2019.
2. Трезубов В.Н. Ортопедическая стоматология. Отраслевой терминологический словарь: учебное пособие для медицинских вузов. Санкт-Петербург: Человек, 2019.
3. Энциклопедический словарь медицинских терминов / под ред. Б.В. Петровского. Москва: Советская энциклопедия, 1982-1984. Т. I: А-Й. 1982.
4. Ahrens G. Medizinisches und natur wissenschaftliches Latein. Leipzig: VEB, 1988. 355 s.
5. Клиническая терминология (на основе греко-латинских терминологических элементов): учебно-методическое пособие для студентов лечебного, педиатрического, медико-психологического и медико-диагностического факультетов / Д.К. Кондратьев, О.С. Заборовская. - Гродно: Гр ГМУ, 2008.
6. Медицинская терминология на пяти языках / Сост. Г.Д. Арнаутов. - София: Медицина и физкультура, 1979.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolamizda tibbiy terminologiyadagi, aynan lotin tilidagi so`z brikmalari ularning tarixi jamiyatdagi roli haqida qisqacha ma`lumot berib o`tamiz. So`z yasash vositalarining murakkab va xilma-xil tizimiga ega ekanligi, tilning barcha darajadagi vositalari - fonetik, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar yordamida yangi leksik birliklar yaratilishi haqida fikrlar yuritiladi. Hamda qadimgi yunon shifokorlarining asarlari qadimgi tibbiyot tomonidan to`plangan bilimlar muhokama qilib o`tiladi.

РЕЗЮМЕ

В этой статье мы дадим краткую информацию о медицинской терминологии, а именно латинских словах, их истории и роли в обществе. Существуют мнения о сложной и разнообразной системе средств словообразования, создании новых лексических единиц с помощью всех уровней языковых средств - фонетических, морфемных, лексико-семантических и синтаксических средств. Также в трудах древнегреческих врачей обсуждаются знания, собранные древней медициной.

SUMMARY

In this article, we will give brief information about the medical terminology, specifically Latin words, their history and role in society. There are thoughts about the complex and diverse system of word formation tools, the creation of new lexical units using the tools of all levels of the language - phonetic, morphemic, lexical-semantic and syntactic tools. Also, the works of ancient Greek doctors discuss the knowledge gathered by ancient medicine.